

Az egyháztörténet-írás esélye Az intézményi egyháztörténet-kutatás megszületése

Idő és hely hiányában a jelen áttekintés nem foglalkozhat az egyéni egyháztörténeti kutatásokkal és azok eredményeivel, bár ezek is megérnék a számbavételt. A tematikát tehát leszűkítettem az intézményi keretek kötött, 1989 után végzett református egyháztörténeti kutatásra, és alább csak ennek a történetét próbálom meg felvázolni.

Rövid történelmi előzmény, új horizontok

Erdélyben az egyháztörténet kutatásának hosszú ideig nem alakult ki intézményes kerete. A 20. század első felében a Református Teológiai Fakultás lett volna hivatva megteremteni ennek akár az intézményes kereteit is, de ez nem történt meg, s a tudományág művelése egyszemélyes ügy maradt. A század második felében, a kommunista időben, a református egyháznak két olyan intézménye is volt, amelyek keretet biztosíthattak volna ennek: a Protestáns Teológiai Intézet és a Református Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára. De az akkori mostoha viszonyok miatt egyháztörténeti kutatóintézetre még gondolni sem lehetett. A tudományág tehát szakember hiányában hosszú ideig nem fejlődhetett megfelelőképpen, megreked a félúton, és sokáig nem tudott továbblépni.

A 1990-es fordulat után új lehetőségek nyíltak e tudományág előtt is. Nem véletlen és nem meglepő tehát, hogy épp az említett két intézmény lett a megújuló egyháztörténet-kutatás központja. Az 1990-es évek közepén a Protestáns Teológiai Intézet egyháztörténeti tanszéke indított el nagyobb kutatási és könyvkiadási programot azzal a céllal, hogy egyrészt fiatal kutatókat neveljen, másrészt kiadja a kommunista időben született, de azóta is elfekvő, illetve az újonnan készült egyháztörténeti munkákat. Ebbe vonta be az egyházkerületi gyűjtőlevéltárat mint olyan intézményt, amely helyszíne lehet a diákoknak a forráskutatás és forrásfeltárás során. Az utánpótlás-nevelés eléggé bizonytalanul indult, de a kezdeti megtorpanások ellenére mégiscsak medret talált és felgyorsult, 1999-ben pedig megszületett az Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek könyvsorozat is a már említett kettős céllal. A két intézmény akkor alakított ki amolyan félintézményi keretet, amikor 1999-ben sor került Bod Péter zsinati végzéseket tartalmazó gyűjteményének kiadására. A zsinati végzések kiadása akkor már elég régóta dédelgetett terv volt, s ennek első lépését jelentette Bod Péter gyűjteményének a kiadása.

Időközben új kapu nyílt meg a tudományág előtt. A kolozsvári állami egyetemen 1993-ban szerveződött meg a Református Tanárképző Kar, és itt 2001-től lehetőség adódott a mester- és a doktorképzésre. Tekintettel arra, hogy ezen karon magyar nyelvű oktatás folyt, és a két fokozatot anyanyelven is meg lehetett szerezni, de ugyanakkor a történelem szakon nem volt doktorképzés, sok történész és művészettörténész jelentkezett a kar doktori iskolájába. Ez olyan

lehetőséget csillantott fel, amelyet mindenképpen ki kellett használni az egyháztörténet javára. Ez meg is történt, és sikerült a jelentkezőket többnyire az egyháztörténet vagy egyházi művészet irányába terelni.

Idő múltával az itt kialakult egyháztörténeti munkaközösség mind jobban és jobban működő szakmai közösséggé érett. Az érési folyamatban igen kiemelt szerepet kaptak az éveken át végzett rendszeres terepgyakorlatok. Amikor pedig nevet kellett választani, akkor erre a Pokoly József neve tűnt alkalmasnak, aki egyike volt az 1895-től Kolozsváron újrászervezett református teológia első tanárnemzedékének az egyháztörténeti tanszéken. Végül a többéves kutatómunka és előkészület után a munkacsoport törvényesen is bejegyzett társasággá alakult át 2012-ben.

A Pokoly József Egyháztörténeti Műhely

A Pokoly-társaságot nem lehet különválasztani a korábban már működő Pokoly József Egyháztörténeti Műhelytől. Ez tágabb szakmai közösség volt, amolyan mozgalom, az előbbi pedig szűkebb szakmai közösség, és többé-kevésbé intézményesített kutatást és állagmegóvást végez. Néhány szót mindkettőről.

Az egyháztörténeti műhely tehát mozgalom volt, amely a lelkészképzőn, vagyis a Protestáns Teológiai Intézetben indult el. A műhely tagjai csoportos és egyéni kutatásokat egyaránt végeztek. 1996–1997 között az egyháztörténeti szeminárium keretén belül csoportos kutatás formájában két teológiai hallgató (Albert András és Simon Anna) vette vizsgálat alá Bod Péternek a református zsinatok végzéseiről készített gyűjteményét, majd a tanszék később, 1999-ben meg is jelentette ezt. Utána 2001–2003 között a lelkészképző egyháztörténelem tanára és Ósz Sándor Előd, valamint még néhány akkori diák ugyancsak csoportos kutatást és forrásfeltárást végzett a Hunyad-zarándi Református Egyházmegye régi iratanyagában, és terepmunkán mélyítette el megszerzett ismereteit, a feltárt forrásanyagot pedig három kötetben jelentette meg. Ezzel párhuzamosan elindult a jelenkor egyháztörténelmének kutatása is, amely legalább annyira fontos, mint a régmúlté (kiváltképpen a két világháború között elindult, hihetetlenül erőteljes ébredés, a belmisszió, vagy akár a kommunizmus okán is), bár mintha egyesek lekicsinyelve néznék a jelenkor kutatását.

A két háború közötti korszak egyháztörténeti feltárása több hallgató bevonásával indult (Kádár Tamás, Mihály Lehel, Sebestyén Előd), akik az egyház központi levéltárában, illetve a protestáns teológia levéltárában talált adatokból készítettek összefoglaló kötetet a protestáns teológia 1950–1955 közötti életéről. Később Tőkés Attila, Szabadi Erzsébet, Gede Csongor, Kasza Erika, Barabás Attila és Bartha Réka végeztek forrásfeltárási kutatómunkát az erdélyi református kollégiumok két háború közötti éltéről, és ez gyűjteményes kötetben látott napvilágot 2006-ban. A két világháború közötti időszak egyháztörténelméről ezenkívül még több kisebb cikk és tanulmány is megjelent a *Re-*

formátus Szemlében Barabási Endre, Gavruca Emese, Bartha Réka és más teológiai hallgatók tollából.

Egyéni kutatásról is számot adhatunk. Itt csak azokat az egyéni eredményeket vesszük sorra, amelyek az egyháztörténeti műhely keretén belül születtek. A műhely által elindított programok egyikében Kurta József az *Öreg Graduál*al foglalkozott, amelynek eredményei külön kötetben jelentek meg 2002-ben, aztán egyéni kutatóként működött itt Kolumbán Vilmos József is, akinek két kötetét is sikerült publikálni: *Törvényhozó egyház* (2002), illetve *Backamadarasi Kis Gergely* (2005). Ugyancsak ide sorolható Ósz Sándor Előd, aki a hunyad-zarándi forrásfeltárás mellett a Szászvárosi Református Kollégium diákságának névsorát is összeállította – ez 2006-ban jelent meg –, vagy később elkészítette a *Kálvin-kötetek Erdélyben* fellelhető példányainak a leírását (2014). A műhely elindította az Erdélyi Református Egyházkerület történelmi névtárának az összeállítását is, és eddig két kötetet jelentetett meg: Tóth Levente: *A Sepszi Református Egyházmegye történelmi névtára*, illetve Ósz Sándor Előd: *A Görgényi Református Egyházmegye történelmi névtára* (mindkettő 2013-ban jelent meg). A felsorolt kötetek természetesen az Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek sorozat részei, amelyet az egyháztörténeti tanszék erre a célra hozott létre.

Az egyháztörténeti műhely által felkutatott és feltárt forrásanyag hatalmas mérete új sorozat elindítását tette szükségessé. Így született meg 2001-ben az Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok sorozat, amely többnyire forrásközlés. Többnyire, mert az eredeti forrás szövege csak a fele a kötetnek. Mellette több szaktanulmány is van, amelyek a források környezetét tárják fel, és történelmi körülményeit teszik érthetővé: kortörténet, a forrásokban szereplő kegytárgyak, textíliák, levéltári iratanyag története, lelkészek és tanítók névsora, szó- és kifejezés-magyarázat. A sorozatban csoportos és egyéni forrásfeltárások egyaránt napvilágot láttak. Jelen pillanatig 11 kötet jelent meg: az Erdélyi Református Egyházkerület zsinati végzéseinek négy kötet (I–II: 1591–1770; III: 1771–1789; IV: 1790–1800), a Hunyad-zarándi Református Egyházközségek történelmi katasztere 3 kötetben, a Sepszi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1 kötetben, anagysajói káptalan egyházközségeinek történelmi katasztere 1 kötetben, a Hunyad-zarándi Református Egyházmegye parciális zsinatainak végzései 1 kötetben, és a Küküllői Ref. Egyházmegye parciális zsinatainak 1 kötet.

2001-től új lehetőség adódott. A Protestáns Teológiai Intézet egyháztörténet, tanára meghívást kapott az állami egyetemen működő Református Tanárképző Karra, ahol létrehozta a Pokoly-műhely ottani fiókját. Az itt elindult kutatásba kapcsolódtak bele kezdetben a mesteri fokozatra jelentkező hallgatók, 2003 után pedig a PhD-hallgatók. 2002–2017 között itt is több egyéni és csoportos kutatás indult. Az egyéni kutatások közül hadd emeljük ki azokat, akik a műhely szélesebb munkaközösségéhez tartoztak, s akiknek a kutatásai PhD-tézis formájában öltöttek testet: Kis Juhász Vilmos az egyházi énekanyag vizsgálatát végezte el; Szász Anikó a Kolozsvári Református

Egyházközség 17. századi életébe nyújtott betekintést; Fejér Tamás a fogarasi ref. iskola működésének részleteit tárta fel; Gálfi Emőke a gyulafehérvári hiteleshely requisitorait mutatta be, László Kimpián Annamária a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai-könyvtár supralibroszairól írt; Tóth Levente az udvarhelyszéki református egyház patrónusainak egyházi működését vette vizsgálat alá, Straubné Rácz Etelka a Királyhágómelléki Református Egyházkerület 20. századi megalakításának kérdéskörét kutatta, Kovács Mária-Márta az egyházi kegyszereket, az ón- és ötvösműveket dolgozta fel; Tamásné Horváth Iringó az egyházközségek textíliáit kutatta; Nagy Alpár Csaba a Dél-erdélyi Református Egyházkerület életére vonatkozó levéltári anyagot tárta fel; Jánosi Csongor a volt állambiztonsági szolgálat levéltárában őrzött adatokat gyűjtötte össze a Romániai Református Egyház 20. század közepi életéről; Kis Zoltán a kommunista korszakban elindított kollektivizálás egyházi lecsapódását követte nyomon; Barna Tibor (Magyarország) a ferences oktatás 20. századi újjáéledésének okait elemezte; Sipos Dávid pedig az Erdélyi Református Egyházkerület három egyházmegyéjének az orgonáiról készített alapos szaktanulmányt; Pál János az unitárius egyház és a kommunista hatalom kapcsolatát vizsgálta a többnyire titkosszolgálati iratanyagokban; Geréb Miklós a 19. századi liberalizmus fontosabb képviselőinek a teológiájáról írt doktori dolgozatot; Ősz Sándor Előd a 17–18. századi egyik igen fontos intézményének, az esperesi vizitációnak a történetét készítette el; Nyárádi Zsolt a székelyudvarhelyi egyházmegye középkori, eltűnt templomainak a régészeti feltárását végezte el, de folyamatban van a református egyház és a kommunista állam kapcsolatát feltáró kutatás (Sógor Csaba), a szilágysági egyházmegye újkori hovatarozásának tisztázása (Szabadi István), a másik fontos egyházi intézmény, a püspöki intézmény történetének elkészítése is (Köblös Lehel) és a pusztuló egyházi épületeknek a legmodernebb felmérési technikákkal végzett rekonstrukciója (Maksay Ádám).

Ezek többnyire egyéni kutatások. Az állami egyetemen elindított csoportos egyháztörténet-kutatásokat már csak a műhely szűkebb közössége végezte. Kezdetben tagjai voltak Kovács Mária-Márta, Tamásné Horváth Iringó és Tóth Levente, valamennyien PhD-hallgatók (azóta végzettek) és Ősz Sándor Előd teológiai hallgató (ma már ő is a doktori iskola végzettje), és később csatlakozott Sipos Dávid, ugyancsak PhD-hallgatóként (ő is abszolvált). 2002–2009 között közös kutatási program fogta össze őket: a Küküllői Református Egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyveinek és parciális zsinatainak végzései. Kutatásaink eredményeit négy kötet foglalja össze (2008–2012). Ezek az itt elindított *Fontes Rerum Ecclesiarum in Transilvania* című sorozatban jelentek meg, amely sorozat ugyancsak forrásközlésre született ezúttal az állami egyetem református tanárképző karán. 2007–2010 között elvégezték az egyházmegye gyülekezeteiben fennmaradt értéktárgyak (klenódiumpok, textíliák, harangok, orgonák) és az egyházközségi levéltárak anyagának a leltározását és digitális rögzítését. A négy vaskos kötet, akárcsak a másik sorozatban megjelent forrás-

kiadások, nemcsak az egyházlátogatási jegyzőkönyvek szövegeit tartalmazzák, hanem szakszerű bevezetőt, a gyülekezetek lelkészeinek és tanítóinak névsorát, alapos és terjedelmes szaktanulmányokat a gyülekezetek klenódiúmainról, textíliáiról és orgonáiról, továbbá részletes tárgymutatót tematikus bontásban és a kötetben szereplő latin szavak és kifejezések szótárát.

Adatszerűen összesítem a Pokoly József Egyháztörténeti Műhely eddigi termését azoknak, akik szeretik a statisztikát.

Szakmunkák. Az Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 1999–2015 között 22 kötetet jelentetett meg. Ennek fele, vagyis 9 fiatal szerzők eredeti munkája, 5 a kommunista uralom alatt elfekvő írás, 5 rövidebb forrásközlés, 1 tanulmánykötet, 2 egyéb. Előkészületben van: lelkész és egyházközség a kommunizmus idején, lelkészi visszaemlékezések a 20. század ötvenes éveire. A szakmunkák össztermése közel 5019 oldal.

Forrásközlés. Az Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatokban megjelent 11 kötet 5000 oldalt tesz ki, a *Fontes Rerum Ecclesiarum in Transylvania* sorozatban pedig 4 kötetet sikerült kiadni. A 4 kötet 3200 oldal dokumentumot és ezek szakszerű feldolgozását tartalmazza. Forrásközlés összesen: 8200 oldal.

A Pokoly-társaság

2012-ben a Pokoly-műhely szűkebb szakmai közössége kifejezte igényét, hogy a doktori iskola elvégzése után is együtt maradjon. Ez alapján került sor még 2012-ben a tulajdonképpeni Pokoly-társaság hivatalos állami bejegyzésére egyesületként. Tagjai akkori állapotuk szerint: Sipos Gábor egyetemi előadó-tanár, Buzogány Dezső egyetemi tanár, Kolumbán Vilmos József egyetemi docens; három végzett PhD-hallgató: Kovács Mária-Márta muzeológus, Tamásné Horváth Iringó (ma muzeológus) és Tóth Levente, akkor az egyesület alkalmazottja, ma egyházi levéltáros, illetve két PhD-hallgató, Ósz Sándor Előd levéltáros és Sipos Dávid. Utóbbiak ma már az egyháztörténelem doktorai.

A sorozatos kutatóutak tapasztalata az, hogy a meglátogatott gyülekezetekben minden baráti figyelmeztetés mellett sem történt előrelépés az értéktárgyak és levéltári anyag megfelelő tárolására. Ezért az egyesület elhatározta, hogy új programot indít, és végigjárja az egyházkerület valamennyi gyülekezetét, s a digitalizálás és a leltározás mellett rendbe teszi a levéltári szekrényt vagy ládát (a rágcsálók tetemeinek eltakarítása, porszívózás stb.), illetve elvégzi az értéktárgyak szakszerű tárolását is. Erre támogatást is sikerült szerezni. Az egyházkerület is beállt a program mögé, és az társaság a 2016. év végétől az Erdélyi Református Egyházkerület hivatalos programjaként végzi ezt a munkát, s így üdvözölte a reformáció 500. jubileumát. Az erdélyi egyházkerület 549 gyülekezetéből több mint a felét sikerült meglátogatni, és részben feltárni és digitalizálni az emlékanyagot, illetve részben elvégezni a szakszerű állagmegóvást.

A munka ezzel még nincs befejezve. Jól tudjuk, hogy nincs biztosíték arra nézve, hogy a rendbe szedett egyházközségi emlékanyag megmarad rendezett állapotában. Ezért a társaság rendszeres tájékoztatást tart gyülekezeti tagoknak

és helyi lelkészeknek egyaránt. Ezeken felhívjuk a figyelmet az emlékanyag történelmi és művészi értékére, továbbá arra, hogy mennyire fontos szakszerűen tárolni és esetenként megjavíttatni, illetve szaktanácsadással szolgálunk a tárolásra és javításra nézve. Ezzel párhuzamosan ugyanakkor elkezdődött a lelkész- és vallástanárjelöltek felkészítése is az állagmegóvás feladataira.

Az elmúlt egy-két évben a kutatás intézményi kerete tovább bővült azzal, hogy az Erdélyi Református Egyházkerület létrehozta a református múzeumot, és a Pokoly-társaság két szakembere múzeumi munkatárs lett. A múzeum megalakulásával létrejött a harmadik eleme is annak, amit általában gyűjteménynek szoktak nevezni. Könyvtárunk és levéltárunk már korábban is létezett (a levéltárat ma ugyancsak két olyan szakember vezeti, akik a Pokoly közösség tagjai), a múzeummal pedig ezek kiegészültek, és közösen alkotják az Erdélyi Református Egyház Gyűjteményeit. Az intézményesült egyháztörténeti kutatás ezzel új fázisba érkezett, és természetesen új lehetőségek előtt áll. Bízom benne, hogy ezekkel élni is tud. Első nagy és sürgős feladata: restaurátorműhelyt létesíteni, ha nem akarjuk, hogy a gyülekezetekből összegyűjtött kegytárgyak tárhelye roncstelep maradjon, továbbá pedig folytatni már a megújult keretek között azt a munkát, amelyet eddig is végeztünk. De ez már a jövőendő.

Nos van-e esélye az egyháztörténet-írásnak? Úgy érzem, hogy intézmény nélkül is volna valamennyi, de intézményes keretek között az esély megsokszorozódik. Az egyéni kutatási preferenciák szubjektívek, a témaválasztás esetleges, a kivitelezés sok esetben kívánnivalót hagy maga után. Az intézményes keretnek is megvannak a hátrányai, de vitathatatlan előnye az, hogy képes víziót projektálni a jövőre, felmérni a prioritásokat, és jól képzett szakemberekkel, megalapozott programmal, főmunkaidőben végzett, rendszeres napi munkával képes ezeket meg is valósítani.

A 20. században tehát nem alakult ki intézményes egyháztörténet-kutatás. A tudományág, szakember hiányában, megrekedt valahol a műkedvelés és a szakmaiság között, és sokáig nem tudott továbblépni, következésképpen nem számíthatott a történettudomány szakmai elismerésére (egy-két egyéni teljesítménytől eltekintve). A Pokoly József Egyháztörténeti Műhely, a belőle kinőtt Pokoly-társaság (és tegyük hozzá, ma már az egyházi gyűjtemények) egyik célja az, hogy az erdélyi és az anyaországi történelemtudomány elismerését megvagy visszaszerezze, és új, a szakmaiságnak minden tekintetben megfelelő szakágaként kapcsolódjon bele a tudományos életbe. Remélem, hogy a létrejött intézményes keretek között ez maradéktalanul meg is valósul.

Buzogány Dezső